

CZIFRA MARIANN

Szógyűjtemények és szótárkezdemények a nyelvújítás korában*

A nyelvújítás általános értelemben véve a nyelv életébe való szándékolt és tudatos, a nyelv gazdagításának céljával történő beavatkozást jelent, amely Magyarországon a 18. század utolsó harmadában indult, és a 19. század elején teljesedett ki. A hagyomány szerint ennek vezéralakja Kazinczy Ferenc volt. Ez a definíció és a jelenleg Kazinczy pályájával való összefonódása a nyelvújítási mozgalom centralizáltságának és felülről szervezettségének képzetét implikálja. Tudjuk, mert számos példa van arra, hogy igenis lehetséges a nyelvi reformokat felülről irányítani.¹

Ha a nyelvújítás leghevesebb időszakát, az 1810-es és 1820-as éveket tekintjük, a korszakkutatás érdeklődésének középpontjában néhány szöveg állt, a meghatározó, kánonformáló szövegek; és mondhatjuk, minden joggal, hiszen ezeknek a szövegeknek tulajdonítható direkt hatás. Csakhogy ezek – az egyetlen *Mondolatot* leszámítva – mind az elitkultúra területéről származnak, és csak szűk merítését adják a fellelhető szövegtörzshöz. Ide szokás sorolni a *Mondolatot* – amely annak ellenére, hogy paszkvillus, a magaskultúra területéről merít példatárában –, az erre írt *Feleletet*, Kazinczy *Orthologus* és *Neologus*...-át, a *Tövisek és Virágokat*, esetleg Teleki József pályaművét.² Amennyiben viszont azt feltételezzük, hogy a 19. század elejének nyelv-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja (a csoport vezetője: Debreczeni Attila).

¹ Rengeteg példa létezik a felülről irányított nyelvi reformra a világ nemzetei sorában, és mind nagyon tanulságos a magyar nyelvújítás összehasonlító elemzése során. A terjedelmi korlátokra tekintettel ezek közül most kettőt emelek ki. 2008-ban alakult meg a Collegium Fenno-Ugricum, amely az öt nagy oroszországi finnugor nyelvre összpontosít. A tervek szerint az oktatást használják a nyelvi változások indítómotorjaként. Erről lásd: *Pusztai Ferenc*: Nyelvújítás a finnugor népeknél. A nyelvújítás jelvilága. Tanulmányok Kazinczy és a nyelvújítás máig tartó hatásairól. Magyar Szemiotikai Társaság, Bp., 2009. 97–101. Egy másik példa a számtalan közül a Vanuatu (régábban Új-Hebridák) szigetcsoporthoz tartozó nyelvreform, amely az 1980-as években zajlott. Az 1986-ban megalakult Bislama Tanács feladata a nyelvi sztenderdizáció folyamatának elősegítése volt. Erről is lásd: *Terry Crowley*: Language Issues and National Development in Vanuatu. Language Reform History and Future – La Réforme de Langues Histoire et Avenir – Sprachreform Geschichte und Zukunft, With an Introduction by – Avec une Introduction de – Mit einer Einleitung von, Joshua A. FISHMAN, edited by – Dirigé par – Herausgegeben von, *István Fodor – Claude Hagège*, IV. 1989. 111–139.

² Név nélkül, *Mondolat*, Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új-szótárral együtt. Angyalbörbe kötve, egy Tünet-forint, Dicsalomb. 1813.; Név nélkül [*Kölcsey Ferenc és Szemere Pál*], Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak, „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicsalomb (azaz WESZPRÉM) 1813.” című Pasquillusára. Pesten, Trattner Ján. Tam. Betűivel 1815.; *Kazinczy Ferenc*: *Orthologus* és *Neologus*; nálunk és más Nemzeteknél, Tudományos Gyűjtemény, 1819/11, 3–27.; Név nélkül

újítása az az írásbeliségben megfigyelhető, de (feltételezhetően) a nyelvhasználatot is érintő, a beszélők közösségének valamely csoportjai és rétegei nyelvhasználatában is érvényesülő jelenség, amely a nyelv használatának nehézségeiből fakadó kommunikációs akadályok megoldására irányul, valamint a nyelv művészi és szakmai kifejezőerejének maximalizálására törekszik, vagyis feltételezzük, hogy a nyelvújítás nem csupán néhány személy vesszőparipája volt, úgy jogos azt is gondolnunk, hogy ez a nagy kaliberű folyamat nem csupán négy-öt szövegben keresztül érte el hatását. Ha ez igaz, akkor a szakirodalom által vizsgált szövegek csupán a jéghegy csúcsát jelentik, és ennél jóval több szöveg kell kapcsolódjon a témához. Izgalmas és revelatív választokkal kecsegtet, a nyelvújítás eseménytörténetére, és szociolingvisztikai kérdésekre is fényt deríthet, ha megvizsgáljuk, hogy ez a jelentős, a magyar nyelv életében új korszakot nyitó mozgalom milyen szövegeken és kommunikációs csatornákon keresztül valósult meg. Ez a tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen típusú szógyűjtési gyakorlatok voltak jellemzőek a 19. század eleji nyelvújítás leghevesebb időszakában. Hogyan viszonyultak az írástudók az új szavakhoz, illetve a nyelv különböző területein – szaknyelvben és csoportnyelvekben – megmutatkozó szószerűkéhez, a hiány élményéhez, ez milyen reakciókat váltott ki. A nyelvújítási mozgalom természetéhez közelebb visz annak megfigyelése, hogy a szógyűjtés milyen társadalmi rétegeket érint, kirajzolódnak-e gócpontok és szellemi központok, a földrajzi térben megkülönböztethetőek-e aktívabb és passzívabb területek; érzékelhetőek-e intézményi mintázatok stb. Az efféle problémafelvetés lehetővé teszi, hogy a centralizált nyelvújítás képzetét valamelyest árnyalni lehessen.

A témaválasztást – ti. hogy kifejezetten csak a szógyűjtéseket állítom a középpontba – egy határozott tudományos érdeklődés indokolja. A nyelvújítással kapcsolatban a legalaposabban feldolgozott terület a nyelvtudomány területén ugyanis az új szavak és a szóképzés köre. Ennek egyik lenyűgöző eredménye a nyelvújítás szótára.³ Szily Kálmán könyve teljes gyűjtését adja a nyelvújítási szavaknak, munkája arra is felhívja a figyelmet, milyen óriási érdeklődés övezte ezt a korszakot a 19. és 20. század fordulóján. A nyelvújítás szóalkotási módjairól tudományos konszenzus van érvényben, ezt a közoktatásban is tanítják, a kollektív tudás részévé vált. A kétezres években két akadémiai kézikönyv is részletesen beszámol a szóalkotási módokról.⁴

[Kazinczy *Ferenc*], Tövisék és Virágok. Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da. GÖTTE. Kevés számú Nyomatványokban. Széphalom, 1811.; *Horvát István* (kiad.), Jutalom-feleletek a magyar nyelvről A magyar nemzeti museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire, I–II, Trattner János Tamás betűivel, Pesten, 1821. (I. köt. *Pálóczi Horváth Adám*: A magyar nyelv dialectusairól; *Gr. Teleki József*: A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóállások által; *Ettre Karchai Georch Illés*: A magyar helyes írás fő rendszabásairól; *Kolmár József*: Próbátétel a magyar helyesírás philosophiájára; *Teleki József*: Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja. II. köt. *Gr. Teleki József*: Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja. Folyt. *Kolmár József*: Próbátétel a magyar helyes írás philosophiájára; Folyt. *Georch Illés*: A magyar helyes írás fő rendszabásairól; Folyt. *Gáti István*: Elmékedés a magyar dialectusról, lexiconról, és helyesírásról.)

³ *Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára – a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével, Hornyánszky Viktor, Bp., 1902.

⁴ A legújabb nyelvészeti összefoglalások az új szóalkotásmódokra mindig kitérnek, Dömötör Adrienn pl. két főszerkesztési kézikönyvben is ír a nyelvújításról: *Dömötör Adrienn?* A nyelvújítás. Magyar nyelv, szerk. *Kiefer*

Úgy tűnik tehát, talán hasznos lehet ebből a szempontból megközelíteni a nyelvújítás témáját: összegyűjtöttem tehát mindazokat a szógyűjteményeket, szótárakat és szójegyzeteket, amelyek 1810 és 1830 között, magyar nyelven keletkeztek és kéziratban fennmaradtak, esetleg könyv formában vagy folyóiratban jelentek meg.⁵

Ebben a két évtizedben, amely a magyar nyelvújítás legeseménygazdagabb korszakának tekinthető kb. hatszáz szöveg kapcsolódik szorosan a nyelvújítás tárgyköréhez.⁶ Közülük 50 mű tekinthető szógyűjteménynek, szótárnak, illetve valamilyen stádiumú szógyűjtésnek, 23 szerző keze alól kerülnek ki ezek az írások. Ebben a két évtizedben persze nemcsak gyűjtik a szavakat, hanem reflektálnak is ezekre a folyamatokra. Közismert, hogy erősen a gondolkodás középpontjába kerül a szóújítás mint téma. További 56 olyan mű sorolható fel, amely szorosan a szókincs problémájával foglalkozik. Műfajilag olyan írások sorolhatók ide, mint a szótárrecenziók, új szavakkal foglalkozó vagy a dialektológiát érintő vitairások és értekezések, kéziratok dolgozatok.

Kazinczy Ferenc a nyelvújítás terén kifejtett jelentős központi szerepe miatt első sorban talán a szépirodalmi nyelv megújulására hívja fel a figyelmet a közoktatás, hiszen Kazinczy valóban a művelt nyelv, a szépírás nyelvének kiműveléséért serénykedett. A nyelvújítás természetesen nem csupán ezt a nyelvi réteget érintette: a magyar nyelv számos területén kifejtette hatását.⁷ Sági István szótár-bibliográfiájában szakterület szerint különbözteti meg az egyes munkákat, de lehetséges másféle csoportosítás is. Mivel ez a tanulmány azzal foglalkozik, hogy milyen gyakorlatok figyelhetők meg a szógyűjtések kapcsán, így a rendezési szempont a szótárak készülségi foka lesz, és csak ezen belül csoportosítom azokat a szakágak, illetve gyűjtőkör szerint. Mivel ez az időszak a szótárírás korának a felvezetése, így a nagy akadémiai mozgalom előhírnökeként is tekinthetünk az alábbi munkák szerzőire.

Rendszeres szógyűjtemények

Az alábbi szógyűjtemények nem szorítkoznak egy-egy terület szókincsére, témájuk változatos. Néhány írástudó éveken, évtizedeken keresztül hódolt különböző írásos formában megnyilvánuló szógyűjtési szenvedélyének. Ebben a kategóriában ismertünk kéziratok és könyvformában megjelent szöveget is – bár utóbbiak ritkábbak. Wadasi Jankovich Miklós hatalmas könyvtárat felhalmozó földbirtokos, régiséggyűjtő és az Akadémia későbbi tiszteletbeli tagja volt. Szógyűjteménye ábécérendben sorol 50 magyar szót és azok eredetét, olyanokét, mint az *árbo*c, *Buda* és *vezér*.⁸ Nem teljesen világos, hogy Jankovich mi alapján válogatta ki azt a pár tucat szót, amely-

Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. 385–400. és *Dömötör Adrienn*: A nyelvújítás. A magyar nyelv kézikönyve, *Kiefer Ferenc* szerk., Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 103–115.

⁵ Sági István gyűjtésétől bőségesebb a válogatás, és kiterjed a kéziratok irodalomra és a folyóiratokra is. *Sági István*: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete 1–2, Magyar Könyvszemle, 1920–1921, 96–116; 1922, 72–156.

⁶ A bibliográfia A nyelvújítás 19. század eleji irodalmának feltárása című Bolyai Kutatási Pályázat keretei között jött létre. Kiadása és a benne foglalt szövegek online közlése 2016-ban várható.

⁷ Gazdag ismertetését nyújtja ennek a tárgynak: Járomfa, mozzvány, nőtövény... A nyelvújítás során született szaknyelvünk „szokott és szokatlan” szavai. Konferencia a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója tiszteletére, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2009.

⁸ *Jankovich Miklós*: Magyar szó-nemzés ötven példákban. Elő-adta W. Jankovich Miklós több n. vármegyékben hitelt bíró, Pesten, Eggenberger József Könyvárosnál, 1812.

nek eredetét magyarázgatja, de 1812-t írtak, amikor a kötet megjelent, és elmondható, hogy passziója nem volt egyedülálló.

Laszkalner Antal nagyvázsonyi, sümegi, majd veszprémi egyházi előljáró, főképp vallási szövegek szerzője. Szenvedélyesen gyűjtötte a szavakat, amelyről kéziratos feljegyzései árulkodnak. Könyvet írt a könyvolvasásról, amelyben leginkább orvosi szempontokat érvényesített: a szemek gondozása foglalkoztatta. Szógyűjteménye látószólag véletlenszerűen összeválogatott szavakat sorol. A szógyűjtést kitartóan, 26 éven keresztül végezte 1819 és 1845 között.⁹

A legnagyobb terjedelmű gyűjtemény ebben a kategóriában Döbrentei Gáboré.¹⁰ A szerző Európát bejáró literátor, később a Magyar Tudós Társaság rendes tagja és titoknokja volt. A több ezer cédulát tömörítő gyűjteményébe felvett szavak középkori latin szövegekből származnak, a szógyűjtés alapját tehát írott művek képezik, s ez nem teljesen magától értetődő. Maga a cédulázás, mint forma arra enged következtetni, hogy ezeket esetleg később egy nagyobb rendszerbe szeretne volna beilleszteni, de ennek semmi nyoma nem mutatkozik. Döbrentei nem hagyott fel a szógyűjtéssel később sem: az 1840-es években ismeretlen okból a folyóirat-irodalmat listázta ki (immár nem cédulákra). Végtelennek tűnő hosszúságú jegyzetei a Magyar Tudományok Akadémia Könyvtárában találhatók.

Szótárkészítés céljával végzett gyűjtések.

A szógyűjtési szenvedély egy szigorú célnak alárendelt fajtájára is található példa a korpuszban. Jó néhány kifejezetten a szótárírás céljával gyűjtött szólista is készült. Jankovich Miklós etimológiai, idegen nyelvű és magyar magyarázatokat is tartalmazó szótárának legtöbb lapja üres, bár a kötet nagyon impozáns. A szavak ábécérendben következnenek, a keresést regiszter segítené elő, ha a lapoknak nem volna kevesebb mint a tizede beírva.¹¹

Tipikus szótárkészítési mód a cédulázás. Ez a technika arra mutat, hogy a kíváncsiságon túl a gyűjtő a szavakat később rendszerben szeretné elhelyezni. Nagyon komoly eredményeket ért el ebben a munkában Mahovszky József, aki egy összehasonlító nagy szótárt készített. Ennek cédulái az akadémiai könyvtárban vannak, 54 tékában tárolják azokat.¹² A szerző teológiai és bölcséleti doktor, diósgyőri pap, később az egri líceum csillagvizsgálójának igazgatója. Pályája vége felé kalocsai érseki könyvtárnokságot vállal. Nagy nyelvtudása indokolja is a szótáríráshoz fordulását. A könyve kéziratban maradt.

Nagy Gábor monumentális gyűjteménye szintén az akadémiai könyvtárban található. A három tékában tárolt 504 darab, ábécérendbe gyűjtött egy-egy szót és leőhelyét megnevező cédula kiadatlan.¹³ A szerző királyi főtvornévszéki ügyvéd volt és

⁹ Laszkalner Antal: Némelly ritkább Magyar szavak, helyes Kiejtések s Közmondások Gyűjteménye, 1819–1845. OSZK Kt, Quart. Hung. 1004.

¹⁰ MTA KIK, M.Nyelvt.12r.3.I-II.; MTA KIK, M.Nyelvt.12r.4.I-III; MTA KIK, M.Nyelvt.12r.5.

¹¹ OSZK Kt, Fol. Hung. 18.

¹² MTA KIK, M.Nyelvt.8r.35.

¹³ MTA KIK, M.Nyelvt.12r.1/I-III.

tablábíró, régiséggyűjtő. Hatalmas kéziratgyűjteménye és könyvtára lehetővé tette, hogy tanulmányozza a régi magyar nyelvet is: a szógyűjtéshez is így kerül közel, cédu-lagyűjteményében középkori latin szövegekből gyűjtötte ki a magyar szavakat, ezzel csatlakozva azokhoz a személyekhez, akik az írott nyelvben vélték felfedezni a magyar nyelv jövőjét.

Teljes szótári kezdeményezés

Simai Kristóf gazdag szótára, amely a magyar nyelv teljes szótárának készült, részben értelmező szótár is. A monumentális mű 12 kötete az N betűig jut el, s ott félbeszakad.¹⁴ A szerző piarista szerzetes volt, író, drámaíró, az *Igazházi* című darab szerzője. A szótár teljesen készen áll, le van tisztázva, javítások alig vannak benne és kb. 3000 beírt oldalra rüg. Sehoh nem jelent meg eddig belőle még szemelvény sem, pedig lenne értelme a közlésének, ha másképpen nem, fotómásolatban, mert a szavak korabeli jelentését kiválóan ki lehet belőle olvasni, s így történeti magyarázó szó-tárként nagyszerűen használható.

Kassai József nagyszótára 1833 és 1836 között jelent meg. A kézirat viszont az 1810-es években keletkezett.¹⁵ A szerző pesti teológiai tanulmányai során erős érdeklődést mutatott a nyelvtudomány és lexikográfia irányában. Amikor az MTA felé 1831-ben jelentette szótárírási tevékenységét, a következő évben levelező tag lett. Az első kötet borítója hirdeti, hogy a könyv és vállalkozás első a maga nemében, mert etimológiai elemzéseket nyújt, és mert a teljes szókincs bemutatására törekszik. A szótár kiadásában a szerző csak a T betűig jutott, később Gáldi László adta ki az utolsó részeket 1962-ben. Kassai jelentőset alkotott a nyelvjáráskutatás területén is. Mivel ellenezte a szócsinálást, szótára bevezetőjében megrója azokat a szótárírókat, akik ezeket a szavakat is könyvükbe veszik, akiknek köréhez ő nem csatlakozik.

Nyomtatott, teljes szótárak

A nyomtatásban megjelent szótáraknak két témája van (egy-két kivételtől eltekintve): a hivatali nyelv és a tájnyelv. Amíg a tájnyelvről inkább folyóiratcikkekben írnak – ezekről később fogok szólni –, addig a hivatalos nyelv szótárai könyvnyi terjedelemben jelennek meg. Bitnitz Lajos, bölcsleltudor, katolikus egyházi előljáró, Szombathelyen a magyar nyelv és irodalom tanszék vezetője, az MTA tagja (a matematikai osztályban!) és a szervezet alapszabályainak alkotója. Gazdasági szótárat írt, amely Batthyány Fülöp herceg számára készült.¹⁶ Az ebben a témában alkotó szerzők nehezen kideríthető személyazonosságúak. Aki ismert, az Bitnitzen kívül jogi pályán állt. Ilyen Ottlik Dániel is, aki ítélmester volt pályája csúcsán és az evangélikus egyház főgondnoka.¹⁷

¹⁴ MTA KIK, M.Nyelvt.2r.15.

¹⁵ MTA KIK, M.Nyelvt.2r.29.

¹⁶ *Bitnitz Lajos*: Gazdasági szótár fő méltóságú hg. Batthyány Fülöp úr, Német Ujvár' örökös ura, Strattmanni gróf, Leopold Cs. Rende középkeresztése, ő Cs. És Kir. Felsége' kamarássa, tek. Vas Vármegye' örökös és valóságos fő ispánja Magyar országi uradalmainak számára, Szombathelyen, Nyomtatott Perger Ferencz' betűivel. 1831.

¹⁷ Név nélkül [*Ottlik Dániel*], A' tisztbéli Irás' módjának saját szavai, Mellyek T. Pest, Pilis és 'Solt törvényesen egyesült Vármegyék' Rendeléséből öszveszedettek 's ujonnan kiadattak. Pesten, 1826. Petrózai Trattner Mátyás betűjével 's költségén.

Mindannyian rendelkezésre írták műveiket. Ettől eltér Verseghy Ferenc vállalkozása, amely egy korabeli idegen szavak és kifejezések jegyzékét nyújtja A-tól V-ig, az idegen szó és a magyar szó felől is kereshető felosztásban. A szótárba foglalt szavak mindazon kifejezéseket hozzák, amelyeket az „egyházi tudományokban”, vagyis a logikában, pszichológiában, a „magyar és papi törvényben, az egyházi szónoklattanban és esztétikában ill. a teológiában használatosak. A tulajdonképpeni filozófiai szakszavakat tartalmazó szótárat a Veszprémi Tudós Társaság készítette.¹⁸

Saját célra gyűjtött szavak

Ezekről a szótárkészítés tervével készülő, rendszeres vagy annak tűnő munkálattól el kell választani a szenvedéllyel, kitartással de mindenféle rendszer és publikálási szándék nélkül gyűjtött vagy esetleg tanulmányba felhasználandó szógyűjteményeket.

Gombos Imre szótárát azért sorolom ide, mert sem témájában sem nyelvében, sem módszertanában nem köteleződik el elvek mellett. A szógyűjtemény két kötetben (180 és 174 lapon) változatos jelentésű szavakat sorol, különböző nyelveken, melyeket magyarul lefordít. Ezek között találhatóak nyelvújítású szavak is az élet sok területéről. Gombos Imre nyilván nem véletlenül vett részt az akadémiai nagyszótár megalkotásában, érdeklődése jóval korábbra mutat. Ez a gyűjtemény például 1814-es dátumú.¹⁹

Ahogy Kazinczy Ferencnek inkább stilisztikai, a szépirodalom nyelvét illető tervei ismertek, s nyelvészeti kezdeményezései félbeszakadtak, így szógyűjteményeit is inkább stilisztikai szempontok vezérelték.²⁰ Kazinczy gyűjteményei nyelvi eszményét tükrözve – amely az írott nyelvből merített a beszélt nyelv ellenében – gyűjteményei is legnagyobb részt írott szövegek, irodalmi alkotások szókincsét listázzák ki.²¹

Berzsenyi Dániel nyelvészeti írásában, *A magyar nyelv eredetiségéről* című dolgozatában néhány idegen szó etimológiáját fejtegeti, hogy bizonyítsa, azok magyar eredetűek.²² Főképpen latin szavakat elemez, pl. „Capitolium: ka-op-ot-ol-om, vagy pedig kapi, az az hegyi vagy kupi-ta-oli-om, mert a káp nem egyéb mint kő-op, az az, kup, kupots, komp, az az, kő-om-op.” Vagy „Roma – ré-om, mint Ré-falu, Ré-Komárom”. Az okfejtés célja, hogy érveket gyűjtsön amellet, hogy a capitolum vagy a Róma szó a magyar nyelvből, a magyar nyelv elemeiből származik. Ugyanígy mitológiai személyek nevét is magyarázza (Uranus, Minerva, Júnó, Vesta stb.) Nem áll meg a latinnál, áttér a német nyelvre: „Go-at, jo-atya”; „Frau, fő-ara”; „Fraulein,

¹⁸ Név nélkül [Verseghy Ferenc]: *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv. Próba képen készítették Némelly Magyar nyelv szerzők. Budánn, A' Királyi Magyar Universitás' betűível és költséggével, 1826.*

¹⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 1839.

²⁰ Ismeretes, hogy grammatikai munkába fogott több alkalommal is, de néhány oldal után félbehagyta. Lásd: Kazinczy Ferenc kiadatlan grammatikája: hangtan, Széphalom – a Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2014 (24), 203–209.

²¹ MTA KIK, K633/V: Barczafalvi Szavó Dávid szavai 3r–11v; Szemere Pál szavai 12. f.; Kazinczy Ferenc szavai 13–15v; Oláh szók és szóllások 65. f. MTA KIK, K633/VI: Horváth András Zircz emlékezete c. művéből szólajstrom 35v. MTA KIK, M.Nyelvt.4r.42.II.: Jegyzések a Gyöngyösi István Keményiászából (és más művekből) 162–170v.

²² MTA KIK, K658. Ugyanennek az anyagnak német szavakat vizsgáló töredéke található a PIM-ben (V.1185).

fő-ara-leany”. Vagyis a hasonló hangzás már elegendő a következtetésre. Így van ez az utána következő szlovák és török szavakkal is.

Magyarázó szógyűjtemények

Ezek a szógyűjtemények tipikusan egy-egy mű függelékében helyezkednek el. Fel-Ápáthi Molnár Sándor törvényszéki tanácsos volt, de több filozófiai és nyelvtörténeti tárgyú művet is írt. Abban az évben, amikor a szógyűjteményét írta, éppen joghallgató volt a pesti egyetemen.²³ Nagyon is tipikus, hogy diákok efféle magyarázó jegyzeteket írtak a jegyzeteik végére, ez is a szaknyelv készületlenségét mutatja, mert a felsorolt szavak tulajdonképpen nyelvújítási szavak. Éppen emiatt készült Marjay Albert írása is, aki joghallgató volt, és egy fordítást készített a metafizika lehetőségéről. A szöveg végén a szakszavak jegyzéke olvasható.²⁴ Cservenyák János az orvostudomány hallgatója volt a pesti egyetemen és anatómiai szakszótárat is írt.²⁵ Ercsei József szótára csak megerősíti, hogy efféle szógyűjteményt kifejezetten a témában jártas személy ír. Erdészettudományi szakszavakat tartalmazó írása nem az egyetlen mű, amelyet mérnöksége és erdészsége idején írt.²⁶ A szöveget a Tudományos Gyűjteménynek ajánlotta, de nem adták ki.

Rendszeres, tematikus szógyűjtemények

Meglepő, hogy Sági István szótár-bibliográfiájában az első tájszótár 1838-as dátumú, mert már az 1810-es, 1820-as években is keletkeznek ilyen gyűjtések.²⁷ A Bereg megyében született nyelvész, Beregszászi Nagy Pál Bereg vármegye dialektusát ismertette kéziratosa munkájában.²⁸ Kurucz Kilián, Veszprém megyei katolikus lelkész a Veszprém megyei tájszavakat gyűjtötte össze.²⁹ A Tudományos Gyűjteményben pedig egész sorozat cikk foglalkozik tájszavakkal, baranyaiakkal, Somogy megyeiekkel.³⁰

A tematikus szógyűjtemények esetében nem szabad megfélemleni a kifejezetten újított, illetve az újítás céljával listára vett szavakról és szógyűjteményekről. Közismert, hogy Kazinczy Ferenc gyűjtött ezzel a céllal szavakat, de gyűjtött más is ezzel a céllal.³¹ Dessewffy József, levelezőtársához hasonlóan, hosszú időn keresztül, 20 éven át gyarapította 350 főlányi terjedelemben, ábécérendbe felvett új és valamiért érdekesnek gondolt szavakkal szógyűjteményét. Az 1827-es füzetbe pl. különböző mesetersegek szavai kerültek be (kovács, szíjjártó, molnár, bodnár stb.). A ma hét füzet-

²³ OSZK Kt, Quart. Hung. 1013.

²⁴ OSZK Kt, Quart. Hung. 1019.

²⁵ OSZK Kt, Quart. Hung. 832.

²⁶ OSZK Kt, Quart. Hung. 870.

²⁷ Vö. Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete 2. Magyar Könyvszemle, 1922. 72–156; itt: 88.

²⁸ OSZK Kt, Quart. Hung. 885.

²⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 742.

³⁰ *Tóbi Antal*: Baranyai Szótár, Tudományos Gyűjtemény, 1826/2, 38–48.; *Jeremiás Sámuel*: Baranyai Szótár-pótolék, Tudományos Gyűjtemény, 1828/10, 63–72.; Név nélkül, A’ Somogyi köznépek között forgó Szavak, jelentéseikkel együtt, Tudományos Gyűjtemény, 1830/7, 118–121.; *Szedler Fábian*: A’ Magyar nyelvbeli Dialectusokról, Tudományos Gyűjtemény, 1829/5, 3–23.

³¹ MTA KIK, K638/I: Szólajstrom 1v–2v; Szólajstromok 6v–7r; A bővítésről 8r–10v; Szólajstromok 22r–23b; Szólajstromok, -magyarázatok 101r–103v. MTA KIK, K642: Szólajstromok és -magyarázatok 166v–169r; Neologismusok magyarban 169v; Magyar nyelv különösségei 170v–171r. Stb.

ben³² tárolt hét különböző évben, 1805 és 1834 között keletkezett lista mutatja, hogy a gyűjtőgető gróf érdeklődése két évtizeden keresztül nem csökkent.³³

Helmeczy Mihály *Archeo-Neologicon* című kézírata Toldy Ferenc gyűjteményéből került az Akadémiára. A tizenöt teleírt fóliót tartalmazó füzet, oldalanként négy hasámban, sűrűn be van írva különböző egymástól teljesen független szavakkal, szinonimákkal és a fordításaikkal. A cím arra mutat, hogy a gyűjtő igyekezett újított szavakat összegyűjteni. A szavak eredete nincsen megjelölve, csak az évszámot tudjuk (1812–1813).³⁴

Nem szabad elfelejteni, hogy a *Mondolat* is tartalmaz szógyűjteményt, amely szintén kifejezetten az új szavakra specializálódik.³⁵ A tanulmányban felsorolt néhány szöveg is talán érzékelteti azt, hogy milyen erős hatás érhetette a 19. század elejének író-olvasó, a nyelvet a hétköznapi kommunikációnál többre használó emberét. A lexikológia irányában tanúsított ekkora mértékű érdeklődést tapasztalva már láthatjuk, hogy az új szavak összegyűjtésében a névtelen szerzőknek nem is lehetett túl nehéz dolguk. Itt is, mint minden a humort forrásul használó, a közvélemény ízlését megcélolni készülő, a népszerűség nyelvén szóló írás olyan jelenséget ragad meg, amely a befogadó számára ismert. Új szavakkal találkozni gyakori jelenség lehetett 19. század első évtizedeiben.

³² Az utolsó, 1834-es dátumú füzet borítóján az áll, hogy ez a tizedik. A pallium szerint a negyedik, ötödik és hatodik füzet hiányzik.

³³ MTA KIK, M.Nyelvt.8r.26.

³⁴ MTA KIK, M.Nyelvt.4r.80.

³⁵ A *Mondolat*nak több variánsa maradt fenn, ezek közül az egyik: OSZK Kt, Quart. Hung. 1108.